

Kort historik

Namnet Föra kan härledas till "*de Fyrum*" (1283), en böjningsform av *fyre* "furuskog", "bestånd av fur".

Källor

ATA Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet.

KLM Kalmar läns museums arkiv.

JLM Inventeringsprotokoll för bemålade inventarier, Jönköpings läns museum

Fk Föra kyrka -historik och vägledning.

SK Föra kyrkor, Sveriges kyrkor.

De nedan redovisade uppgifterna utgör en sammanfattning av redovisad litteratur och genomgångna arkiv och ska inte ses som en komplett beskrivning av händelser i kyrkobyggnadens historia.

År	Händelse	Källa
Från mitten av 1100-talet till slutet av 1400-talet.	Den första kyrkan vilken sannolikt var en stavkyrka byggdes troligen kring år 1100. Till denna kyrka fogades i mitten eller 1100-talet ett absidkor i sten. Efter detta kom klövsadelkyrkan att uppföras i olika etapper med västtorn, långhus och östtorn. Efter detta, mot slutet av 1400-talet, byggdes ett vapenhus utanför sydportalen	Fk SK ATA
1300-talet	Glasmålningar sattes in i koret	SK
I slutet av 1500-talet	Kyrkans underhåll var starkt eftersatt och sannolikt var det under denna tid som droppstensbildningarna i valvet i västtornets andra våning tillkom. Efter en donation 1585 reparerades dock troligen det mest akuta och sannolikt var det i samband med detta som västtornet fick en huv i form av något som liknade ett säteritak.	SK
Början av 1600-talet	Troligen var det vid denna tid som en klockstapel uppfördes på kyrkogården. Tidigare hade klockorna suttit i det västra tornets övre våning.	Fk
1632	På Rhezelius teckning från detta år ser vi att östtornets sadeltak pryds av två vindflöjlar. Västtornets dubbla takhuv avslutas med en stor vindflöjel.	SK
1637	Storklockan omgöts av Sven Elle.	Fk
1655	En bokstol inskaffades (idag förkommen).	SK
1661	Detta år avslutades en renovering som påbörjades i slutet av 1550-talet men som redan då var en fortsättning på en tidigare påbörjad renovering. Troligen var det vid denna renovering som västtornet försågs med sadeltak. Renovering avslutades med att en järnflöjel i form av en tupp placerades som krön på den södra gavelspetsen. Denna tupp blev kvar ända till ombyggnaden 1828.	

1674	En läktare uppfördes i väster.	ATA
1694	Läktaren utvidgades.	ATA
1730- och 1740-talen	Omfattande reparationer på såväl långhus som torn genomfördes. Arbetena utfördes bl.a. av kyrkobyggaren Pär Nilson.	SK
1742	Timglaslet i dagens kyrka tillverkades.	SK
1756	Stora arbeten genomfördes av murmästare Johan Forsman: En sakristia byggdes norr om koret d.v.s. i den norra muren i botten- våningen på det östra tornet. Ett fönster utvidgades i den norra sidan Ett helt nytt fönster gjordes i den norra sidan vid den några år senare införskaffade predikstolen. Kyrkan rappades ut- och invändigt.	Fk SK
1762	Ny predikstol tillverkades.	SK
1771	Vapenhusets golv täcktes med stenflisor.	SK
1773	Fler bänkar inrättades i långhuset och på läktaren. Vind inrättades över vapenhuset.	SK
1776	Det medeltida altaret med altarskåp ersattes av dagens altarprydnad.	SK
1778	Båtsmännen klagade på att deras hustrur inte hade några sittplatser i kyrkan varför fler bänkar insattes längst bak i kyrkan.	SK
1790-talet	Omfattande takreparationer genomfördes på kyrkan.	SK
1795	En tavla framställande golgatavandringen målades för kyrkan.	SK
1796	Man utvidgade läktaren genom att flytta fram den.	SK
1803	Två ljusgluggar togs upp i väster i de båda tunnvalvda utrymmena i tornets bottenvåning.	SK
1811	Större fönster gjordes. Sannolikt rörde det sig om tillkomsten av de stora södra långhusfönstren.	SK
1828	Kyrkan genomgick en stor ombyggnad efter ritningar av C. G. Blom Carlsson. Byggmästare vid ombygganden var Petter Ekholm, Borgholm. Förutom Ekholm var målaren Lundberg, smeden Strömberg, båtsman Jon Orre i Husvalla, snickaren Söderström samt smeden, Modig sysselsatta med kyrkobygget. Långhuset med vapenhus och det östra tornet med sakristia revs. Valven i det västra tornets tredje våning togs ned liksom murkronan vilken ersattes med ett nytt murverk på vilket ett nytt torntak och lanternin placerades. Två entréer togs upp i tornets västra mur. Samma år stod den nya kyrkan klar med ett nytt långhus med en lägre, i det närmaste rektangulär sakristia i öster och lanterninkrönt västtorn.	Fk SK
Ca 1830	Den nya kyrkan målades interiört för första gången	Fk
1831	Korets östra vägg försågs med draperimålning av bygdemålare Peter Lundberg.	SK
1837	Kyrkan invigdes.	Fk

1847	Den första sockenskolan uppfördes (ett par km öster om kyrkan).	ATA
1863	Lillklockan göts. Portalen i vit och röd kalksten i den södra entrén sattes upp. Även den östra entrén till sakristian fick en öppning med kalkstensportal över vilken en minnesplatta av röd kalksten placerades.	Fk SK
1871	Orgeln byggdes av orgelbyggare C. A. Johansson, Näshult.	Fk
1873	Draperimålningen i koret från 1831 kompletterades av kyrkomålare N. J. Jonsson med pelare och valv samt dörröverstycken till kordörrarna och moln och änglar ovan lunettfönstret. Även altaruppsatsens ursprungliga altartavla målades av Wadsten målades över av Johansson, med motivet Frälsaren på korset.	Fk
1923	Interiören renoverades efter ritningar av professor Martin Olsson. Färgsättningen gjordes av stadsarkitekt J. Fred. Olsson, Kalmar. Målningsrestaurering på altare och altaruppsats genomfördes av dekorationsmålare C. L. Lundin. Han tog även fram draperimålningarna i koret. Övrig interiör målades av målarmästare Gerhard Eriksson, Borgholm	
1935	Restaureringsförslag innefattande följande åtgärder upprättades (det är dock osäkert om de utfördes): Ny takstol invid tornet skall ersätta en skadad. Denna takstol göres lägre och förses med pappklädd panel på vilken läkten fästa och pannorna lägges. Alternativt hel omläggning av tegeltaket på pappklädd panel. Nytt trägolv i bänkkvarteren. Ombyggnad av bänkarna för större bekvämlighet med bibehållande av bänkdörrarna och breddning av gavlarna samt ett minskat antal bänkar med två på var sida om mittgången. Dessutom avkortning av bänkarna så att en gång bildas vid ytterväggarna. Målning av tak i långhuset, sakristian och under läktaren i vitt Kalkning av all invändig mur. Bänkinredningens dörrar målas med enkel marmorering eller lasering. Predikstol, altaruppsats, altarring, läktarbarriär, orgel, och nummertavlor samt dörrar och fönster bibehålls oförändrade men tvättas och påbättras där färgen blivit skadad. De befintliga färgtonerna behålls i allmänhet oförändrade i kyrkorummet.	
1955	Kyrkan renoverades av byggmästare Elmer Axelsson, Föra, professor Erik Lundberg, Stockholm och konservator Sven Wahlgren. Elektrisk värmesystem installerades. Bänkinredningen i långhuset byggdes om för större bekvämlighet med bibehållande av gavlar och dörrar. Det överblivna träet från sittbräderna slipades om och användes till tak i sakristian och under läktaren. I bänkkvarteren lades nytt furugolv.	Fk

	<p>Bänkkvarteren kortades av mot långhusväggarna så att sidogångar bildades. .</p> <p>Läktaren byggdes om och dess gamla golv användes i sakristians inredning.</p> <p>Golvet i långhuset lades om och de finaste gravhällarna flyttades till koret.</p> <p>De båda symmetriskt placerade läktartrapporna byttes ut mot en i söder med en helt ny utformning.</p> <p>De igenmurade, medeltida valvbågarna i tornets bottenvåning togs åter upp och gavs sin ursprungliga storlek och utformning.</p> <p>Orgeln ombyggdes och försågs med 16 stämmor av Nils Hammarberg, Göteborg.</p> <p>Delar av den medeltida mittkolonnen fogades samman och placerades under läktaren.</p> <p>Interiört sågs putsen över och väggarna i kyrkan avfärgades i ljusgult. Långhusvalvet isolerades.</p> <p>Samtliga entréer försågs med vindfång och den södra entréns vindfångsdörrar kläddes med ljust läder.</p> <p>Nya trycken med beslag i gammal stil tillverkades.</p> <p>Fönstren försågs med innanfönster.</p> <p>Bänkarna under läktaren togs bort.</p> <p>Altaruppsats, predikstol, dopfont och medeltida skulpturer konserverades.</p> <p>I sakristian lades nytt golv och ny skåpsinredning byggdes.</p> <p>Yttertakets pannor kompletterades.</p> <p>Exteriören omkalkades och den profilerade taklisten frigjordes från puts och lämnades bar.</p> <p>Samtliga fönsterbågar och ytterdörrar målades mörkgröna.</p> <p>Restaureringen syftade till att i det inre klart markera 1820-talet för sig och medeltiden för sig. Interiörens färgsättning med gula väggar och grått tak är en del av denna markering.</p>	
1962	Lanterninen målades om i blått och kulan, tuppen och korset på lanterninens tak förgylldes.	ATA
1970	Kulturlagren i västtornet undersöktes och många fynd gjordes. Ett föremål påminnande om ett gissel samt en tunn käpp med kopparspets (lans?), sannolikt från det medeltida altarskåpet, återfanns.	SK
1983	Kyrkspiran och lanterninen målades och tuppen förgylldes.	ATA
2004	<p>En mindre renovering gjordes av Westerlund arkitektkontor, Borgholm.</p> <p>Kyrkan försågs med åskledare.</p> <p>Lanterninens träfasader ommålades.</p> <p>Lanternintakets svartplåt skrapades och målades.</p> <p>Dekorationerna på lanternintaket i form av en tupp, ett klot och ett kors byttes delvis ut och förgylldes.</p> <p>Kyrktuppen från 1939 byttes ut mot en ny med samma profil fast med årtalet 2004. Även träkulan byttes ut och förgylldes och korset</p>	Top.ark..

	omförgylldes endast.	
2005	Långhusets fönster ommålades.	Top.ark..

Övergripande kulturhistorisk bedömning

Generella värden

Som alla andra kyrkor byggda före utgången av år 1939 skyddas Föra kyrka genom Kulturminneslagen (SFS 1988:950). Lagskyddet är ett uttryck för att dessa kyrkor anses ha ett högt kulturhistoriskt värde. Det är inte enbart kvalitativa, estetiska eller historiska egenskaper som tillmäts värde, utan också symboliska och ickemateriella. Varje kyrka utgör ett lokalt kulturarv för sin bygd och är ofta bland de äldsta byggnaderna i socken. Kyrkorna har generella värden, d v s sådana som är gemensamma för alla kyrkor. I skriften "Kulturhistorisk karaktärisering och bedömning av kyrkor", utgiven av Riksantikvarieämbetet, ges exempel på sådana värden och karaktärsdrag. Kyrkan och kyrkomiljön är karaktärsskapande för bygden, ett landmärke och en orienteringspunkt i landskapet. Den är en symbol för trygghet, kontinuitet och förankring i tillvaron. Det lagliga skyddet omfattar kyrkobyggnadens exteriör och interiör, dess inventarier samt kyrkogården med dess byggnader och fasta anordningar.

Kyrkomiljön

Samspelet mellan förutsättningarna i naturlandskapet och bebyggelsens och kyrkornas lokalisering är på Öland mycket tydligt. Den långstäckta ön präglas av den östra och västra landborggen som i nord-sydlig riktning löper genom det flacka landskapet och till vilka öns huvudvägar och mesta bebyggelse är lokaliserad.

Kyrkorna utefter den östra landborggen från Gräsgård till Gärdslösa utmärks i första hand av läget på strandvallen i ett öppet landskap och utgör också vanligen en del av de karaktäristiska och ofta välbevarade radbymiljöerna. Norr om Egby och upp mot Föra tonas sambandet mellan de äldre bylägena, vägnätet och kyrkornas lokalisering successivt ned när det gäller orienteringen till landborgarna. Här dominerar i stället ett mindre regelbundet nät av moränryggar och strandvallar ofta orienterade i nordväst - sydöstlig riktning. Något som givit ett annat underlag för bebyggelsens orientering.

Föra socken är belägen på Ölands smalaste del. Den ligger i ett öppet landskap som närmast kan karakteriseras som fullåkersbygd. I norr gränsar socknen till Persnäs socken och i söder till Alböke och avståndet till vattnet mot väster och öster är bara några kilometer. Socken sträcker sig från kust till kust och har 17 byar varav sex stycken är radbyar. De övriga byarna har en oregelbunden bystruktur.

Kyrkan och den intilliggande byn ligger ca 100 meter öster om den östra landsvägen. Föra by är ett exempel på en dubbel radby där gårdarna ligger på ömse sidor om bygatan. Ladulängorna i byn är delvis sammanbyggda längs bygatan. De är uppförda i både skiftesverk och kalksten och några ladugårdar med avrundade, dösade, hörn, en utformning som är speciell för norra Ölands stenlador. I byn finns flera välbevarade gårdsanläggningar och enskild bebyggelse och bytomterna har troligen legat här sedan 1300-talet. Bygatan är slingrande, delvis kantad av stenmurar och lövträd

Strax öster om kyrkan ligger folkskolan, uppförd på 1920-talet samt den f.d. småskolan, uppförd ca 1880. Väster om kyrkan ligger en folkskola från 1900-talets första hälft. Idag används de två förstnämnda byggnaderna som bostäder och skolbyggnaden i väster som församlingshem. Söder om kyrkan ligger den gamla prästgården och i nordöst arrendatorgården. Strax

söder om kyrkogården finns ett rest stenkorset med latinsk inskription. Korset är daterat till 1431 och är ett minneskorset över prästen Martinus som genom ett misstag skall ha blivit ihjälslagen av en fogde 1431.

Kring kyrkogården löper en kallmurad kalkstensmur och mot vägen, i kyrkogårdsmuren, finns en stiglucka med trappgavel, daterad 1787. Stigluckan står snett och tar ut riktningen åt det håll där vapenhuset stod före 1828. I kyrkogårdsmuren finns fyra öppningar. Två av dem, den i norr och den i öster, är försedda med dubbla smidesgrindar medan den i sydväst har en stiglucka i putsad kalksten med avtrappat krön. Den senare tillkom 1787 och är inte i förband med muren. I norr leder en enkel smidesgrind till den ekonomibyggnad som ligger strax utanför muren. Bredvid murens tre huvudentréer finns klivstättor i kalksten som leder över muren och vittnar om en tid då grindarna till kyrkogården hölls stängda för att betande djur inte skulle kunna ta sig in där. Bredvid den murade stigluckan står ett bisättningskapell uppfört 1916, men då som vagnsbod. 1966 fick byggnaden dagens användning och i samband med detta försågs den med flistak och kopparklädda portar.

Kyrkogården har idag sin största utsträckning i öst - västlig riktning medan den i slutet av 1600-talet hade en mer kvadratisk form. Den senaste utvidgningen gjordes 1934, mot väster. Den norra delen av kyrkogården har först på senare år använts för begravingar. Traditionellt har denna del av kyrkogården ogärna använts som begravningsplats. Detta kan förklaras med tron på att kyrkan på den yttersta dagen skulle ramla åt norr vilket skulle göra det svårt för de döda på denna sida av kyrkogården att ta sig upp ur sina gravar. Traditionen att inte begrava norr om kyrkan har varit långlivad och företeelsen återfinns från medeltiden och ända in på slutet av 1800-talet. Än idag hittar man därför, som i Föra, kyrkogårdar där det är glest med, eller helt saknas gravar på denna sida om kyrkan.

Under 16- och 1700-talen vet man att kyrkan hade en klockstapel i trä på kyrkogården något som var vanligt vid tiden. I de medeltida kyrkorna var klockorna från början placerade i tornen eller i takryttare. I slutet av medeltiden, då klockorna blev vidare och tyngre, började man istället uppföra klockstaplar i trä på kyrkogårdarna. En förordning om sparsamhet på virke, förbjöd 1759 uppförandet av nya klockstaplar och tornen försågs istället med lanterniner i vilka klockorna placerades. Detta gäller även klockstapeln i Föra som togs ned i slutet av 1700-talet och ersattes med en lanternin på tornet.

Socknen har flera fornlämningar i form av bl.a. områden med husgrunder och gravar liksom omfattande stensträngsområden, där man bl.a. kan urskilja fägator, åkrar och ängar. I några av sjömarkerna finns även ett omfattande husgrundsområde från järnåldern med tillhörande stensträngssystem.

Miljön kring Föra kyrka är ålderdomlig framförallt längs bygatan. Till känslan av ålderdomlighet bidrar även Martinuskorset och kyrkans eget medeltida torn liksom den murade stigluckan i söder. Viktiga för miljön är även de två byskolorna som ligger som två pendanger väster och öster om kyrkan och representerar ett senare skede i kyrkomiljön ett skede till vilket även bårhuset kan räknas. Kyrkan ligger i utkanten av byn men känns ändå som en samlande kraft. Sannolikt kommer det sig av att de till kyrkans associerade byggnader mer eller mindre omsluter kyrka och kyrkogård. I nordöst ligger arrendegården, i öster en av skolorna, i sydöst bygatan, i söder prästgården och i väster ännu en skola.

Sammantaget har den sammanhållna miljön kring kyrkan som uppvisar tidsskikt från medeltiden till idag och som har en lång kontinuitet om sockencentrum, ett stort kulturhistoriskt värde.

Kyrkan

Bakgrund

Försvarskyrkor

Föra gamla kyrka, av vilken endast tornet återstår idag, omtalas ofta som försvarskyrka och tornet rubriceras ofta som ett försvarstorn. Den äldre bilden av försvarskyrkorna består i att det utmed Ölands kust och längs Smålands östra kust under slutet av 1100-talet och början av 1200-talet skapades en linje bestående av den typ av kyrkor som kallats fästningskyrkor. För Ölands del handlade det främst om att komplettera befintliga kyrkor med en eller ett par extra våningar samt oftast ytterligare ett torn (så att man här fick klövsadelkyrkor). Dessa kyrkor fick en kärv och avvisande karaktär med små fönster och kast- och skottgluggar. Med fredligare tider, stigande folkmängd och en mer omfattande kyrklighet kom dessa kyrkor efterhand att återigen byggas om till rymliga gudstjänstrum.

Det poängteras i denna senare forskning att kyrkorna, förutom som gudstjänstrum, användes till försvar men att de även hyste andra funktioner som säkra magasin och utrymmen för hantverksmässig produktion. Dessa andra användningar har i senare tid lyfts fram som minst lika viktiga och man talar idag hellre om den multifunktionella kyrkan.

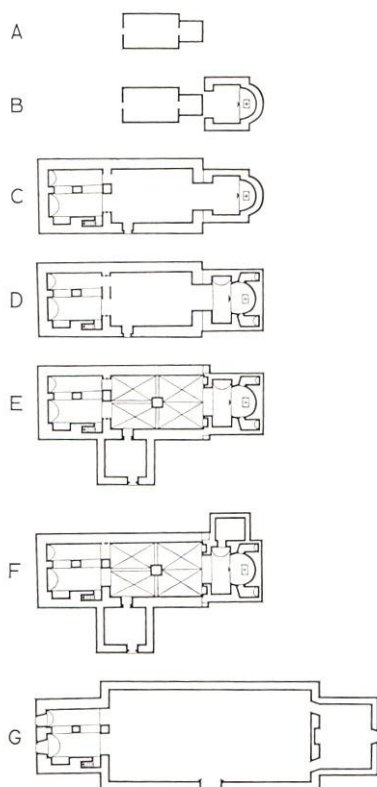
Marit Anglert behandlar försvarskyrkornas tillblivelse i sin uppsats *Vem försvarade vad?*. Där skriver hon att det i kriget mot Danmark i början av 1500-talet användes befästa kyrkor på båda sidor om Kalmarsund och att man vid denna tid definitivt kan tala om nationen Sverige och därmed ett försvar mot yttre fiender. Vid försvarskyrkornas byggande kring år 1200 var dock förhållandet annorlunda och man befann sig i ett skede då den svenska centralmakten höll på att byggas upp. Många sockenkyrkor under den här tiden byggdes sannolikt av kungar, biskopar och enskilda stormän. Detta hade delvis sin förklaring i att kyrkorna, för den som innehade patronatsrätten, var goda inkomstkällor då man genom detta oftast förfogade fritt över både kyrkojordarna och tiondet.

Vidare refererar Anglert till Karin Andersson som skriver att dessa till- och ombyggda kyrkor, så som tidigare poängterats, inte bara bör ses som en försvarsanläggningar utan även som möjlig utgångspunkt för korståg, säkra magasin och andra profana ändamål. Eventuellt fyllde den fortifikatoriska dimensionen främst ett behov av att dels förvara de intäkter (sannolikt levererat i natura) som stormännen och kungarna fick genom bl.a. tiondet, dels viljan att behålla sin lokala makt från en allt starkare centralmakt.

Följaktligen byggdes och ombyggdes dessa kyrkor sannolikt i en brytningstid där ett äldre lokalt härskarsystem och den expanderande kungamakten möttes. De av dessa kyrkor som ännu är bevarade ger därmed fysisk gestalt åt ett viktigt skede i Sveriges historia.

Kyrkobyggnaden

Illustrationen gestaltar de olika byggnadsetapperna så som de kan ha följt på varandra, ordningen är dock osäker.

- A. Mitten eller andra halvan av 1000-talet. Den äldsta kyrkan var sannolikt en stavkyrka.
- B. Mitten eller andra hälften av 1100-talet. Ett absidkor i sten uppförs och sammanlänkas ev. med träkyrkan.
- C. Kring 1170. Långhusets bottenvåning och västtornets tre nedre våningar uppfördes.
- D. Andra halvan av 1100-talet. Absidkorets murar förstärktes och fortsattes uppåt till ett östtorn.
- E. I direkt anslutning till ovanstående byggnadsperiod. Västtornet färdigställdes genom att ytterligare två eller tre våningar byggdes på. Långhuset valvslogs kring en mittpelare och försågs med en profanvåning. Västtornet sänktes, östtornet höjdes och vapenhuset byggdes till.
- F. Mitten på 1700-talet. Sakristian byggdes mot den norra kormuren.
- G. År 1828. Alla delar utom västtornet av den gamla kyrkan revs och dagens salskyrka uppfördes.

Bild: Förra kyrkor

Den äldsta kyrkan var sannolikt en stavkyrka. Vid mitten av 1100-talet byggdes ett absidkor i sten som troligen länkades samman med stavkyrkan. Efter detta uppfördes ett långhus i anslutning till stenkoret samtidigt som de tre nedre våningarna i det västra tornet byggdes. Så snart västtornet (troligen provisoriskt avslutat vid tre våningar) och långhuset var klara började man troligen förstärka absidkorets murar och uppföra ett östtorn ovanpå detta. Östtornet avgränsades mot långhuset med en trång triumfbåge. Gissningsvis övergick man efter att östtornets första etapp var klar men innan långhusets profanvåning påbörjades direkt till att färdigställa västtornet (genom att bygga på två eller tre våningar). När även västtornet stod klart fyrvälvde man långhuset kring en enda stor mittpelare och byggde på en våning över valven. Någon gång efter det att den ovan beskrivna klövsadelkyrkan stod klar sänktes västtornet och östtornet höjdes, något som även det sannolikt skedde samtidigt. I slutet av medeltiden uppfördes ett vapenhus utanför den södra entrén och inte förrän 1756 byggdes en sakristia mot korets/östtornets norra mur.

År 1828 revs både långhuset med vapenhus och det östra tornet med sakristia och dessa ersattes av ett nytt längre långhus med en lägre, nästan kvadratisk sakristia i öster. Tidigare hade

kyrkans enda entré varit upptagen i långhusets södra mur men vid renoveringen 1828 gjordes två nya entréer i tornets västmur. I samband med detta murades valvbågarna i tornets bottenvåning igen så att bottenvåningens parallella tunnvalv fick en avskiljande mur emellan sig. Det norra valvet skildes helt från långhuset genom att valvbågen i den östra muren byggdes igen. Även det södra valvets östra valvbåge byggdes igen men här spardes en öppning till en smal dörr som ledde in i långhuset.

Vid renoveringen 1955 togs valvbågarna i bottenvåningen till tornet åter upp och gavs sin ursprungliga utformning.

Exteriör

Dagens kyrka är en stor och rymlig salskyrka vars långhus och kor byggdes 1828 varvid det medeltida västtornet också försågs med en lanternin.

I samband med 1828 års ombyggnad valde man att ersätta kyrkogårdens fristående klockstapel i trä med en lanternin. Sannolikt hör detta samman med en kunglig förordning från 1759 om sparsamhet med virke. Denna förordning förbjöd uppförandet av nya trästaplar och var den direkta orsaken till att inte bara de nybyggda utan även de medeltida kyrktornen på Öland undan för undan försågs med lanterniner. Genom detta kom, liksom i Föra kyrkas fall, nyklassicistiska lanterniner (om än med en för ön typiskt grov utformning) att kröna de flesta öländska torn, vare sig de var medeltida eller inte. De lanterniner som utarbetades av Överintendentsämbetet var i allmänhet lätta och öppna och endast tänkta som prydnad. De öländska lanterninerna skulle emellertid härbärgera två till tre klockor, varför de med nödvändighet kom att bli betydligt bastantare. I Köping byggde Johan Petersson en helt ny kyrka 1805, efter ritningar av Jacob Wulf och honom själv. Denna kyrkas robusta åttkantiga lanternin med sin halvsfäriska huv blev stilbildande på ön och har med största sannolikhet stått modell även för lanterninen i Föra. Det medeltida tornet är jämfört med liknande torn på Öland ovanligt kraftigt. Karakteristiskt för Föra kyrkas torn är även att det har en svag lutning inåt.

Långhuset har en för nyklassicismen typisk utformning. Denna representeras bl.a. av sadeltaket, den kraftiga taklisten, de stora rundbågiga och över fasaden jämt fördelade fönstren och den centrerade södra entrén krönt av ett lunettfönster. Motivet med ett fönster ovanför portalen var mycket vanligt i de nyklassicistiska kyrkorna och varierades under hela perioden på olika sätt. Den förhållandevis släta putsen med mycket slätt strukna hörn, fönster- och dörr-omfattningar är även den uttryck för nyklassicismens stilriktning. Taklisterna på de nyklassicistiska kyrkorna brukar dock vara putsade och slätstrukna på samma sätt som hörn och omfattningar. I Föra kyrka togs dock taklistens puts bort vid renoveringen 1955 varvid den blev markerad på ett för stilen atypiskt sätt.

I Ölands nyklassicistiska kyrkor lades, liksom i Föra kyrka, de flesta sakristior öster om koret. Detta var en placering som på 1770-talet praktiserades av Adelcrantz (överintendent från 1757 och en av det svenska 1700-talets centralgestalter inom arkitektur och konstliv, med bl.a. fullbordandet av Stockholms slott i verksförteckningen). Från 1790-talet blev denna placering av koret det som Överintendentsämbetet fortsättningsvis under 1800-talet kom att förorda, ofta i kombination med rakt avslutat kor. Den östra placeringen av sakristian genomfördes på Öland ofta med en sakristia med mindre bredd än långhuset, något som även återfinns i Föra kyrka. Vanligt var även att man genom denna placering fick plats med ett par fönster i den östra gaveln en lösning som dock inte använts i Föra kyrka där den östra gaveln är fönsterlös.

Sakristian i Föra kyrka har, som ovan nämnts, givits en rak avslutning. Ursprungligen var sakristian liksom de flesta nyklassicistiska kyrkorna på Öland slutet och kunde bara nås från kyrkorummet. Denna entrélösa utformning tillkom ofta trots att ritningarna från Överintendentsämbetet inkluderade entréer och är ett särdrag som kommer sig av den starka medeltida

traditionen på ön. Under 1800-talet började dock entréer till sakristierna tas upp och en av de första gjordes 1863 till kyrkan i Föra. Denna typ av ombyggnad har sedan fortsatt ända in i vår tid så att nu alla yngre sakristior på ön har direkt entré.

Sakristians entré har givits en enkel utformning och liknar de äldsta portalerna i Ölands nyklassicistiska kyrkor vilka fortsätter traditionen från det sena 1700-talet och är enkla muröppningar med diskret omfattning, ibland krönta av ett fönster eller som i Föra av en inskriftstavla. I dessa spartanska portaler utgör de ofta konstfullt utformade dörrarna det dekorativa inslaget. Även de båda entréerna i väster har givits en påfallande enkel utformning.

Inskriftstavlan över entrén till sakristian kan även ses som en del i en tradition där färgskiftningarna i den öländska kalkstenen medvetet har använts (redan i de senromanska portalerna) enligt mönstret att de vertikala delarna ofta är utförda i den grå kalkstenen medan den röda använts till de horisontala partierna, inskriftstavlorna och baser.

Sammanfattningsvis kan sägas att exteriören i dagens kyrka i huvudsak består av delar från två olika tider, det medeltida tornet och det nyklassicistiska långhuset och koret från första halvandet av 1800-talet. Tornet försågs i samband med långhusets tillkomst även med en lanternin men har i övrigt i väsentliga delar behållit sin medeltida utformning.

Långhus och kor har givits en tidstypisk utformning på samma sätt som det medeltida tornet har ett för sin tid typiskt utförande. Lanterninen är även den ett för nyklassicismen typiskt element som dock givits en för Öland mycket karaktäristisk utformning.

Denna blandning av medeltida torn och nyklassicistiskt långhus är något som är typiskt för Öland där ungefär hälften av kyrkorna har byggts om på detta sätt. Genom att Föra kyrkas delar så tydligt illustrerar sina respektive tidsskikt kan kyrkans exteriör sägas vara en mycket tydlig representant för dessa öns medeltida/nyklassicistiska kyrkor

Tornet är ett av vårt lands märkligaste medeltida kyrktorn. Även om de flesta av öns kyrkor bevarar sina medeltida torn är tornet i Föra öns i särklass kraftigaste och största. Det har dessutom en mycket välbevarad exteriör och är med denna och sin storlek unik på ön. Tornet är ytterligare intressant då det representerar en medeltida byggnadstradition där byggnadsverket i sig är den enda källa som finns att tillgå och har därmed ett stort byggnadstekniskt värde.

Det nyklassicistiska långhuset och koret är typiska representanter för de kor och långhus som från mitten av 1700-talet till slutet av 1800-talet byggdes till öns medeltida torn och tillsammans med det särpräglade tornet bildar de en på samma gång typisk och unik enhet med stort kulturhistoriskt värde.

Interiör

Vapenhuset i tornets bottenvåning har två parallella tunnvalv i öst/västlig riktning. Dessa valv liksom de över de i de ovan liggande våningarna har med sina något tryckta valv och kraftiga, asymmetriska murar, en medeltida karaktär. Också de övre våningarnas råa murverkan bidrar till denna karaktär.

Mellan tornets våningar, upp till den fjärde våningen, löper smala, branta murtrappor. Den första tornvåningen har liksom bottenvåningen två parallella tunnvalv men i motsatt riktning. Murverket är oputsat från denna våning och uppåt vilket gör murverkan mycket påtaglig. Det inre rummet har en gång varit delat i två och bottensyll och takbjälke till det ena utrymmets avskiljande vägg är ännu bevarade. Eventuellt har dessa trästycken en gång ingått i den gamla stavkyrkan. I det yttre valvet har en träbalk inmurats som stöd för valvet. Troligen har även denna en gång varit en del av stavkyrkan vilket troligen är fallet för flera av de träbalkar som använts i tornets murar.

Murtrappan till den andra våningen avslutas bortom den andra våningens båda rum med ytterligare några trappsteg som leder upp till en enkel toalettanordning. Detta utrymme har en gång gått att stänga av från trapploppet med en dörr som hängt på trätappar inslagna i muren. Den nedersta av dessa tappar finns ännu kvar.

Också den tredje våningen består av två tunnvalvda rum, denna gång i samma riktning som bottenvåningens. Rummen har sannolikt ursprungligen varit bostadsrum. Det bortre rummet är idag inrett som ett musealt andaktsrum där flera av kyrkans äldre föremål placerats. I rummet finns märken efter fyra träbjälkar som löpt rakt över rummet. Idag finns endast två bjälkar kvar varav den ena är sekundär och mindre än avtrycket i väggen.

I det andra rummet på våningsplanet återfinns ännu fler äldre föremål fast de här är ordnade mer som i en utställning. Även valvet i detta rum har en rundad, inmurad ekbjälke vilken troligen kommer från den tidigare stavkyrkan. I den östra väggen finns ett par stensteg som leder till en brant, sentida, enkel trästege som upptill avslutas med en liggande, slarvigt utformad dörr. Stenstegen och passagen är ursprungliga och ledde en gång till våningen ovanför långhuset. Idag kan man via trästegen istället komma in på långhusvinden. Från denna tornets tredje våning leder i rummets västra vägg ytterligare en murtrappa upp till den fjärde våningen.

Den fjärde våningen skiljer sig från de övriga genom att den består av ett enda stort rum och att dess tak består av ett öppet träbjälklag till de överliggande våningarna och lanterninen. Tidigare har rummet varit uppdelat i två liksom de underliggande våningarna men detta ändrades sannolikt i samband med lanterninbygget 1828. I rummets sydvästra hörn finns resterna av en stentrappa vilket tidigare ledde till tornets då översta våning som täcktes av en pyramidformig huv.

Ovan den fjärde våningen är bjälklagen öppna ända upp till lanterninens takstol, och i lanterninen hänger de två klockorna.

Indelningen av tornets olika våningar i flera välvda utrymmen har släktskap med liknande kyrktorn i Källa och Persnäs på Öland och Bjälbo i Östergötland. På flera ställen i tornet har putsen fått avtryck av fingrar och annat, något som ger en känsla av närhet till de människor som ursprungligen byggde och brukade tornet. Den enkla toalettanordningen, vilken i det närmaste torde vara unik i sitt slag, vittnar om att tornet byggts för att kunna fungera som bostad vilket även de fynd som gjordes i tornet på 1970-talet sannolikt är bevis för. Genom detta utgör tornets interiör förutom en bild av medeltida byggnadskonst och utformning även en bild av den multifunktionella kyrka som senare tiders forskning lyft fram.

Efter de medeltida valven i vapenhuset kommer man in i det rymliga långhuset som till sin utformning är tydligt präglad av sin tillkomsttid, det tidiga 1800-talet. Här är det den rymliga ljusa och enkla nyklassicismen som fått sätta den starkaste prägel. De nyklassicistiska kyrkorummen speglar en förändring som började med reformationen och som under 1700-talet satte allt tydligare spår i kyrkorummens utformning.

Förändringen bestod i att prästen kom ses som en pedagog som i samhällets tjänst upplyste medborgarna. Detta gjorde att kyrkobyggnaden i allt lägre grad kom att uppfattas som en helig plats där sakramenten och Guds nåd utdelades och i allt högre grad som en sal där statsmakten, representerad av prästen, undervisade menigheten. Detta fick till följd att kyrkorummen utformades allt mer som auditorier, ljusa, rymliga och överskådliga.

De släta väggarna, de stora rundbågiga fönstren utefter fönsteraxlar på jämnt avstånd liksom långhusets, i det närmaste oförmedlade, övergång i koret är alla delar av nyklassicismens typiska utformning. Till denna kan även läggas den kraftiga taklisten i övergången mellan väggen och det förhållandevis högt tunnvalvda brådtaket. De tunnvalvda taken i öns nyklassicistiska kyrkor var annars många gånger flackare än de framställdes på Överintendentsämbetets ritningar där de ofta var i det närmaste halvcirkelformade.

Bänkinredningen är ordnad i tre kvarter, ett i norr och två i söder där de södra avdelas av gången till den södra entrén. Denna uppdelning är också den typisk för tiden och det interiöra konsekvensen av den tidstypiska placeringen av den södra entrén mitt på långhuset. Också bänkinredningens slutna utformning mot mittgången hör till nyklassicismen. Ofta gick bänkkvarteren ursprungligen hela vägen ut till långväggarna men byggdes senare om så att gångar bildades mellan yttervägg och bänkkvarter. Detta gäller även för Föra kyrka vars ursprungliga bänkinredning byggdes om och drogs in från väggarna vid renoveringen 1955. I samband med detta togs även bänkraderna under läktaren bort. Bänkkvarteren behöll dock sin ursprungliga svängda form mot koret, sina korbänkar liksom sammanbyggnaden av långhus- och korbänkar vilken är en viktig del av bänkinredningens utformning.

Det vanligaste golvtäckningsmaterialet på Öland var kalksten och golvet i Föra kyrka är inget undantag. Särskiljande för kyrkan och dess kyrkorum och vapenhus är dock att dess golv är täckt med gravhällar. De flesta är från 16- och 1700-talen och flera av dem har ursprungligen legat på kyrkogården men flyttades vid den stora ombyggnaden 1828 in i kyrkorummet som golvstenar. Speciellt för dessa stenar är att de flesta, förutom initialer och dödsår även är försedda med den dödes bomärke/gårdsmärke. Idag kan de ses som den fysiska representationen av alla de gravar som vid utgrävningen år 1955 återfanns i koret ända fram till absiden. Här låg gravarna tätt och i flera lager och sannolikt fortsatte de även västerut under långhusgolvet, men detta undersöktes aldrig.

Den östra väggens utformning med det rakt avslutade koret är vanlig för de nyklassicistiska kyrkorna på ön och understryker kyrkorummets salskaraktär. Den stora väggytan fungerar även som en bra bakgrund för stora altaruppsatser och målningar, något som tillvaratagits i Föra genom de stora, och för kyrkorummet mycket karaktäristiska, draperimålningarna som bryter av mot kyrkorummets i övrigt enkla utformning. Målningarna är utförda både kring altaruppsatsen, kring lunettfönstret ovan uppsatsen och bakom predikstolen. De tillkom 1831 för att få altaruppsatsen och predikstolen, som båda kom från den gamla kyrkan och därför tedde sig ganska små i det nya, stora kyrkorummet, att bättre passa in i sitt nya sammanhang. År 1873 kompletterades draperimålningarna med ett något ljusare arkitektoniskt måleri kring altaruppsatsen, änglar ovan lunettfönstret och dörröverstycken till sakristiedörrarna. Alla dessa målningar sätter tillsammans en stark prägel på kyrkorummet

Utformningen med sakristia bakom koret gav även möjlighet att infoga de två symmetriskt placerade sakristiedörrarna (ett för nyklassicismens kyrkor typiskt motiv) i korbäggens dekorativa ensemble, en samkomposition som underströks ytterligare i och med att dörrarna försågs med målade överstycken. Även kordörrarna i sig bör särskilt uppmärksammas då de har en säregen utformning med ett utanpåliggande listverk som delar in den enkla bräddörren i tre fält påminnande om försänkta spegelfyllningar.

Predikstolen tillverkad av Jonas Berggren 1762 representerar den gamla kyrkan och utgör samtidigt, genom sin tillverkare, en del av en småländsk och öländsk bildhuggartradition från 1700-talet. Berggren var från år 1740 och ett femtiotal år fram i tiden en väl anlitad bildhuggare som genom ett stort antal altaruppsatser och predikstolar kom att prägla många kyrkointeriörer i Östergötland, Småland och på Öland. År 1741 fick han möjlighet att studera i den s.k. bildhuggarsalen på byggnadshyttan vid Stockholms slott där bl.a. de franska skulptörer som Carl Hårleman inkallat för att utföra de kungliga inredningarna, var verksamma. Från början var hans stil en ganska frodig bygdekonst, men under stockholmstiden tillägnade han sig den senbarocka stilen med inslag av rokoko. Denna stil höll han fast vid fram 1776 då Överintendentsämbetet bildades och kom att styra utformningen av landets kyrkor och han övergick till den av ämbetet påbjudna nyklassicismen.

Förutom predikstolen härrör även altaruppsatsen av A. G. Wadsten från det sena 1700-talet, och har flyttats över från den gamla kyrkan.

Dagens läktare är samtida med långhuset och har givits en för tiden typisk utformning. Sidorerna är raka medan mittpartiet skjuter in i kyrkorummet med en halvcirkelform. Bröstningen delas upp av kanelerade pilastrar och mitt fram är en förgylld lyra placerad, båda mycket tidstypiska dekorelement. Även klövsadelkyrkan hade en läktare och gemensamt för de båda är att man från dem kunde, och kan, nå tornet via en öppning i den andra tornvåningens östra mur. Dagens läktartrappa är ritad av Lundberg, tillkom vid renoveringen 1955 och har en för sin tillkomsttid typisk karaktär. Denna trappa ersatte de två ursprungliga läktartrapporna vars bröstningar bestod av ett spjälverk som svarade mot altarringens utformning.

I den västra delen av kyrkan sätter, förutom läktarbröstningen även, orgelfasaden sin prägel. Orgelfasaden är från 1872 och har en nyklassicistisk utformning. Dess mittparti med en rundbåge flankerad av två rakt avslutade sidoöppningar är ett av den internationella nyklassicismens käraste motiv kallat serliana eller palladianskt motiv.

Läktaren har inte underbyggts (något som blir allt mer ovanligt i länets kyrkor) vilket bidrar till interiörens kulturhistoriska värde. Underbyggnaderna på Öland är dock över lag något färre och, där de gjorts, mindre i förhållande till de i övriga länet.

Sakristans interiör består av det ursprungliga rum som skapades 1828 men har i övrigt en 1950-tals karaktär. Denna karaktär härrör främst från den skåpsrad som täcker hela den östra väggen. Skåpsraden är ritad av E. Lundberg och tillkom vid renoveringen 1955. Troligen är den, liksom taket, tillverkad av virket från de gamla bänkarna vilka hyvlades om och användes dels i sakristian, dels som takpanel under läktaren. Utformningen av skåpsraden är tidstypisk men något robustare än vanligt, vilket sannolikt kommer sig av materialets förutsättningar. Också takpanel och parkettgolv tillkom vid renoveringen 1955 varför det främst är detta årtionde som satt sin prägel på rummet. Interiören representera genom detta främst en period då många kyrkor på ön renoverades och omgestaltades interiört.

Sammantaget spänner kyrkans interiör med tillkomsttiden hos sina olika delar från medeltid till, i det närmaste, nutid. De olika delarna är stilmässigt mycket typiska för sina respektive byggnadsperioder och dess utformning ger oss nycklar till den tid de formats av. Tornets välbevarade interiör är särskilt värdefull som del av ett av landets största bevarade medeltida torn. Den bevarade toalettanordningen kan sannolikt i det närmaste betraktas som unikt för ett bevarat medeltida kyrktorn av idag. De båda tunnvalven i tornets bottenvåning är synliga från kyrkorummet vilket gör kyrkans medeltida del till ett påtagligt element i rummet. Detta är möjligt genom att kyrkan saknar läktarunderbyggnad varigenom de båda viktigaste erorna i kyrkans historia blir tydligt avläsbara något som är en stor kvalitet i interiören.

Trots de olika tidsskikten bildar interiören en harmonisk helhet där tornet främst representerar medeltiden, kyrkorummet nyklassicismen och sakristian modernismen från mitten av 1900-talet. Predikstolen och altaruppsatsen tillsammans med målningarna kring dessa är kyrkorummets mest tongivande inredning. Predikstolen från mitten av 1700-talet är utförd av Jonas Berggren och är genom detta del av en småländsk, östgötsk och öländsk bildhuggartradition. Altaruppsatsen är även den från 1700-talet och bidrar liksom predikstolen med sin tillkomsttid till att synliggöra 1700-talet i kyrkans historia. Ett århundrade som med sina många förändringar och förbättringar näst medeltiden tycks ha varit något av en uppsvingperiod för kyrkan.

Inventarier

Kyrkan har förhållandevis många äldre inventarier. Dessa är framförallt placerade under läktaren i kyrkans bakre del vilken fungerar som ett slags kyrkomuseum. Här återfinns en medeltida altarskiva av gotländsk kalksten på ett modernt altare. Där finns också en dopfont från 1200-talets förra hälft med uttömningshål, även den gjord av gotländsk kalksten (den är även

kompletterad med ett skaft i öländsk kalksten). I kyrkan finns också en modern dopfunt från 1933 tillverkad i polerad, öländsk kalksten, denna är dock placerad i koret.

Förutom detta återfinns under läktaren även ett kors ritat av E. Lundberg 1955, försett med en Kristusgestalt från 1400-talet. Troligen har Kristusbilden ursprungligen utgjort mittfigur i det idag förkomna altarskåp som nämns av Hardop och sannolikt ännu år 1673 stod på altaret. Förutom denna Kristusbild finns under läktaren även två andra snidade bilder vilka också de troligen härrör från medeltida altarskåp. Den ena är ett svenskt arbete från slutet av 1400-talet och föreställer en biskop. Den andra är ett svenskt eller nordtyskt arbete från omkring år 1475, föreställande en apostel och har sannolikt hört till samma altarskåp som Kristusbilden.

Också pelaren som vid mitten av 1200-talet bar upp de valv som då slogs i kyrkans långhus hör idag till inredningen och är placerad under läktaren. Vid byggandet av det nya långhuset plockades pelaren isär och spreds över området kring kyrkan. Inte förrän vid renoveringen 1955 fogades de bäst bevarade delarna åter samman och placerades i kyrkorummet. Där av pelaren idag mindre än den ursprungligen var men förmår trots sitt något minskade format vara en stark bild, iscensättning och symbol för kyrkans medeltida långhus. Också dopfunten från 1200-talet bidrar till förståelsen av det medeltida kyrkorummet. Under läktaren står även en kyrkkista av ek från 1670-talet.

Förutom detta har kyrkan även ett påfallande stort antal ljuskronor och inte mindre än tolv stycken mässingskronor hänger i kyrkorummet. Den stora mittkronan är från mitten av 1700-talet och övriga kronor är främst från 17- och 1800-talen.

Förutom ljuskronorna hänger i långhuset, på den södra väggen, en tavla från 1700-talet framställande golgatas scenen. Speciellt för tavlan är dess ram bestående av ett skuret lagerkransmotiv.

I sakristian förstärks 1950-talets renovering dels av oljemålningen från samma årtionde i den västra nischen, dels av det stora skrivbordet i rummets mitt också det från 1950-talet. Förutom detta är sakristians skåp från slutet av 1700-talet en karaktärsskapande del av inredningen liksom stolarna från samma århundrade.

I tornet förvaras ytterligare ljusredskap från 17- och 1800-talen. Av bänkljusstakarna, en gång 36 till antalet (uppgift från slutet av 1800-talet) finns endast tre bevarade. Ytterligare flera ljuskronor och ljusstakar som en gång köpts in eller skänkts till kyrkan är idag förkomna. Flera äldre inventarier förvars i tornet, av dessa föremål kan nämnas emaljerade korsskyltar, en nummertavla, en äldre bibel, några ljusbärare, ett par kyrktuppar, en likbår mm.

Kyrkans inventarier representerar främst av medeltiden, 1600- och 1700-talet. Då de allra flesta föremålen är placerade under läktaren fungerar de dock mest som rekvisita från äldre tider i något som kan ses som ett litet kyrkomuseum. Ljuskronorna i långhuset förmår dock delta och sätta sin prägel på dagens kyrkorum.

Sammanfattning

Kyrkans exteriör är med sitt nyklassicistiska långhus och kor, sin för ön typiska lanternin och sitt medeltida västtorn, en typisk representant för de från mitten av 1700-talet till slutet av 1800-talet ombyggda medeltida kyrkorna på ön. Tornet intar en särställning som det största på ön och även i landet i övrigt hör det till de största, bevarade medeltida tornen.

Både interiört och exteriört är de olika, tydligt utläsbara, delarna stilmässigt mycket typiska för sina respektive byggnadsperioder och dess utformning ger oss nycklar till den tid de formats av.

Även interiört representerar tornet främst medeltiden och kyrkorummet nyklassicismen medan sakristian har fått en modernistisk prägel från mitten på 1900-talet. Långhuset är relativt välbevarat och det faktum att det saknar läktarunderbyggnad bidrar starkt till dess

kulturhistoriska värde och rummets ursprungliga karaktär. Predikstolen och altaruppsatsen tillsammans med målningarna kring dessa är kyrkorummets mest tongivande inredning och pekar bakåt mot den gamla kyrkan och dess inredning vilken i stora delar tycka ha förnyats detta århundrade.

Sakristians tidstypiska fasta inredning från mitten av 1900-talet är det som främst ger rummet dess karaktär. Inredningen representerar en period då många kyrkor på ön renoverades och omgestaltades interiört och den har även ett värde i sig. Tonet intar en särställning även interiört som ett av de största och till det välbevarade medeltida tornen i landet. I synnerhet toalettanordningen, som torde vara mycket ovanlig, bidrar till dess stora kulturhistoriska värde.

Kyrkans inventarier representeras främst av medeltiden, 1600- och 1700-talet. De flesta är dock placerade under läktaren och fungerar där främst som rekvisita från äldre tider i något som kan ses som ett mindre kyrkomuseum. De i långhuset placerade ljuskronorna i från främst 17- och 1800-talen förmår dock delta och sätta sin prägel på dagens kyrkorum.

Sammantaget har Föra kyrka ett mycket stort kulturhistoriskt värde.

Källförteckning

ATA Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet.

KLM Kalmar läns museums arkiv.

Föra kyrkor Volym 142 av Sveriges kyrkor, Stockholm 1972.

Kyrkobyggnader 1760-1860 Del 2 Småland och Öland. Riksantikvarieämbetet och kungl. Vitterhets- och Historieakademien, Stockholm 1993.

Lindahl Göran Högkyrkligt lågkyrkligt frikyrkligt, Diakonistyrelsens bokförlag 1955.

Meddelanden XXI – XXV Kalmar läns fornminnesförening red. Hofrén Manne Kalmar 1933.

Nationalencyklopedin på nätet.

Sjöstrand Nils Föra kyrka -historik och vägledning, Kalmar 1957.

Översiktsplan 2002 Borgholms kommun.

http://www.olanningen.com/olands_kyrkor/fora_kyrka.htm 2007-01-24

<http://www.borgholm.se/artikel.php?placid=816&parent=780> 2007-01-24

<http://www.borgholm.se/updater/filarkiv/67/00000000167.pdf> 2007-01-24